

Role sociální práce v opresi matek samoživitelek ze strany kulturní politiky neoliberálního státu

Radka Janebová

The Role of Social Work in the Oppression of Single Mothers by the Cultural Policy of the Neoliberal State

Abstract: The oppression of single mothers generally takes specific forms in a neoliberal society, because the traditional pressure associated with the female caring role is accompanied by an oppression that stems from their dependence on the welfare system. Social work can play an important role in this oppression in that, as one of the 'psy' professions, it becomes a tool for surveilling a woman's fulfilment of the female caring role and at the same time seeks to discourage women from being dependent on the welfare system. The aim of the article is to reflect on the risk of oppression from Czech social work that single mothers are exposed to within the context of the cultural policy of the neoliberal state. The surveillance techniques that social workers use were identified on the basis of an analysis of Michel Foucault's work. This analysis revealed how the promotion of the idea of a human as homo oeconomicus plays a role in the process of social workers' assessments and the method of intervention they choose. Other significant surveillance techniques may include the illusion that the profession's knowledge is neutral, the duty of confession, and gatekeeping.

Keywords: oppression; single mothers; social work; neoliberalism; governmentality

Janebová, Radka. 2020. „Role sociální práce v opresi matek samoživitelek ze strany kulturní politiky neoliberálního státu.“ *Gender a výzkum / Gender and Research* 21 (1): 154–181, <http://dx.doi.org/10.13060/gav.2020.008>.

Oprese samoživitelek ze strany systému sociální politiky a sociální práce byla zejména v americkém, britském a australském prostředí tematizována od přelomu 80. a 90. let minulého století (viz například časopis *Affilia*). Právě v této době se začalo pro matky

žijící bez otců jejich dětí užívat pejorativní označení *welfare queens*. Tento termín stereotypně nálepkuje osamělé matky jako líné, vyhýbající se zaměstnání, zneužívající sociální dávky, sobecké, nezodpovědné, užívající alkohol a drogy a zanedbávající své děti (Sebastian 2017; Wacquant 2009). Zatímco ještě do 80. let byl v centru společenské kritiky především rodinný stav těchto žen, tak v 90. letech začala být problematizována spíše jejich „závislost“ na sociálním státu. Do „nápravy morálky“ svobodných matek se zapojila i sociální práce, což je z pohledu některých jejích proudů kriticky reflektováno jako oprese sociální práce vůči samoživitelkám. V nedávné době se takové opresivní roli sociální práce věnovali například Julily Kohler-Hausmann (2015), Torin Monahan (2017) nebo Emily Wolfinger (2017). V českém kontextu se tímto tématem explicitně zabývaly Kateřina Glumbíková, Barbora Grundělová a Alice Gojová (2018) a K. Glumbíková a A. Gojová (2016), v delším časovém horizontu lze připomenout článek Jaroslavy Marhánkové (2006). Všechny tři tyto texty ukázaly, že zdrojem útlaku může být pomáhající (!) profese sociální práce. To logicky vede k otázce, jak je možné, že tato profese se obrací do kontrolních aktivit nad klientkami, které lze někdy označit až za opresivní? Jednu z možných odpovědí můžeme hledat v celkové neoliberalizaci společnosti. Neoliberalizovat se začíná i sociální práce, jež se v důsledku neoliberálních hodnot stále více orientuje na kontrolu než na pomoc. Cílem předkládaného článku je reflektovat rizika oprese ze strany české sociální práce vůči ženám samoživitelkám v kontextu kulturní politiky neoliberálního státu.

K nalezení odpovědí je třeba nejprve vyjasnit mechanismus fungování oprese, její specifika v kontextu neoliberalismu a její genderovou dimenzi. Pozornost jsem zúžila pouze na opresi prostřednictvím tzv. kulturní politiky neoliberálního státu, popsanou výstižně Loicem Wacquanem (2009; 2012). Protože Wacquantovo pojetí kulturní politiky je založeno na Foucaultově konceptu *governmentality*, vycházela jsem při hledání možných podob oprese ze strany sociální práce právě z práce tohoto autora. Michela Foucaulta (1997: 225) zajímalo, jak jsou mocenské *technologie sebe sama* (*technologies of the self*) ovlivňovány *technologemi vládnutí nad druhými* (*technologies of domination of others*), a naopak, jak sebeřídicí technologie formují zpětně výkon politické moci (jejich vzájemnou interakci nazývá biomocí). Přestože se výhradně sociální práci nevěnuje, lze v jeho díle nalézt technologie moci sloužící ke kontrole lidí, jejichž vykonavatelem se může stávat i sociální práce. Při výkonu této moci může sama fungovat jako nástroj oprese.

V předkládaném článku představuji vybrané¹ technologie moci identifikované v knihách M. Foucaulta věnovaných *governmentalitě*. Přestože tento text chápu především

¹ Z důvodu limitovaného rozsahu článku se věnuji pouze technikám postaveným na budování identity *homo oeconomicus* a prosazování „neutrálního“ vědění. Naopak pomíjím techniky disciplinace prostřednictvím regulace pravidel, času a prostoru, které tvoří téma na samostatný článek.

jako soubor teoretických předpokladů o fungování sociální práce, pokoušela jsem se dohledávat důkazy podporující platnost těchto předpokladů jak v teorii sociální práce, tak v relevantních výzkumech. Vzhledem k malé teoretické reflexi tématu biomoci přítomné ve fungování sociální práce v českém prostředí jsem využívala spíše zahraniční anglicky psané zdroje (zejména z tzv. kritické postmodernistické/poststrukturalistické sociální práce). U každé z nalezených technologií moci jsem pak hledala relevantní výzkumy v českém kontextu (rešerší v časopisech *Sociální práce / Sociálna práca a Gender a výzkum*, procházením odkazů na zdroje v nalezených článcích a vyhledáváním klíčových slov ve vyhledávači Google). Pokud jsem takové výzkumy nenašla, využila jsem k vysvětlení dané podoby oprese alespoň zahraniční studie. U některých předpokladů se opírám i o zkušenosti z mé vlastní praxe. Protože jako sociální pracovnice působím přes deset let v sociálněaktivizační službě pro rodiny s dětmi, posloužila mi tato praxe jako zdroj doplňujících důkazů k předkládané teorii. Číním tak ale s vědomím, že je nezbytné s nimi pracovat velmi opatrně, protože se jedná o subjektivní odraz mé teoretické pozice. Tato pozice vychází z kritické (nebo antiopresivní) sociální práce. Tu lze vymezit jako propojení teorie a praxe sociální práce, v němž je kladen zásadní důraz na analýzu moci a útlaku ve společnosti, na kritiku nespravedlivého společenského uspořádání a na úsilí o emancipaci lidí a společenskou změnu (Healy 2005). Tato pozice je ze své podstaty aktivistická. Zároveň se vyznačuje rizikem, že legitimní kontrola v sociální práci bude kritickou optikou vnímána jako kontrola opresivní, což je třeba neustále reflektovat.

Diskriminace a oprese

Opresi² lze charakterizovat jako systematické – nikoliv nahodilé nebo příležitostné (Mullaly 2007: 254), negativní, pokořující, kruté a nespravedlivé uplatňování moci ve společnosti (Thompson 2011), jehož prostřednictvím jsou vylučovány určité skupiny z rozhodování a z přístupu ke zdrojům, které jsou mocensky dominujícím skupinám přístupné (Dominelli 2002). Martha Kuwee Kumsa (2011: 240) ji popisuje jako dehumanizující proces, jenž krade jak utlačovaným, tak těm, kteří utlačují, schopnost být člověkem, a nahrazuje ji *falešným vědomím*. V něm utlačované osoby internalizují utlačitelův pokřivený pohled na sebe a na povahu světa, jenž upevňuje *status quo* a brání uznání, že sociální vztahy jsou konstruované (mocí), a tudíž i změnitelné (Fook 2002: 17). Typické je, že ti, kteří jsou nejvíce znevýhodněni společností a jejími nerovnostmi, nesou největší břímě této kontroly. Úměrně s mírou znevýhodnění vzrůstá míra oprese (Leonard 1976). Naopak za opresi nelze považovat situace, kdy je nějaká

² Pojem *oprese* se do češtiny zpravidla překládá jako *útlak*. V české sociální práci spíše zdomácněl anglický termín *oprese*, který budu užívat v textu.

osoba omezována kvůli svému individuálnímu selhání, ne/talentu nebo ne/zásluze. Opresce sice probíhá i v individuální rovině, ale vždy na základě příslušnosti jedince k určité subordinované kategorii lidí (Mullaly 2007: 253).

Opresce bývá jedním z důsledků procesu diskriminace, tedy procesu, v jehož rámci jsou lidé alokováni k nějaké sociální kategorii s nerovnou distribucí práv, zdrojů, příležitostí a moci - např. na základě třídy, genderu, rasy/etnika, věku, sexuální identity, zdravotního handicapu apod. (Thompson 2011). Prostřednictvím kategorie diskriminace jsou lidé rozdělováni do nadřazených a podřízených skupin, mezi nimiž může později vznikat opresivní vztah systematicky znehodnocující atributy a přínos inferiorních skupin – například jiných ras a etnik bílou rasou, žen muži, nižších tříd střední třídou, dětí a seniorů dospělými, leseb a gayů heterosexuály (Dalrymple, Burke 2006).

V rámci opresce bývají podřízené skupiny sociálně vylučovány procesem označování jako jiných (*othering*) postaveným na odlišnosti nebo protikladnosti dyády *oni* a *my*. Stávají se outsidersy, jsou dehumanizováni, popisováni jako deviantní či nedostateční. Zatímco mezi kategoriemi dyády je kladen důraz na rozdíly, tak v rámci stejné kategorie je zdůrazňována stejnost příslušníků dané kategorie (žen, černých lidí, handicapovaných lidí, leseb atd.). Pozice na dně společnosti je vládnoucími skupinami prezentována jako důsledek pasivity *jiných* a jejich neochoty ke změně. Naopak hodnoty těch, kteří mají moc, jsou prosazovány systémem sociální kontroly, jenž rozdělení moci legitimizuje i z hlediska vyloučených skupin. Tak je pomocí opresce udržován *status quo* (Dominelli 2002).

Podle Paula Freireho (2005: 59) si většina lidí neuvědomuje, že se chovají opresivně, a dokonce věří, že opresivní chování by nemělo být součástí demokratické společnosti. Je tomu tak proto, že svá privilegia vnímají jako spravedlivý výsledek vlastního úsilí. Ti, kteří jimi nedisponují, si je podle jejich názoru nezasloužili, protože se málo snažili. I proto P. Freire píše, že opresce dehumanizuje nejen utlačované, ale i opresory. Například muži mnohdy nereflektují privilegia svého genderu, stejně jako bílí lidé privilegia své rasy (Dominelli 2002). Jane Allan (2009: 81) označuje tento jev jako *internalizovanou dominanci*. Ta se vyznačuje pocity nadřazenosti, přesvědčením o vlastní normálnosti, racionalizacemi vlastních oprávnění k výhodám či omezenou empatií k *jiným*.

Také formování identity utlačovaných může zůstat jen těžko neovlivněno opresí, protože subjektivita je vytvářena ve vztahu k druhým. Identita člověka závisí na individuálním vnímání ze strany druhých, na skupinové pozici v sociální hierarchii a na označení jejich statusu ze strany dominantních skupin. Proto si objekty útluaku mnohdy své znevýhodnění ani neuvědomují nebo ho považují za samozřejmost a obviňují samy sebe za svou špatnou situaci (Dominelli 2002). Tento předpoklad zastává i P. Freire (2005), podle kterého se opresor dostává utlačovaným do hlavy, vkládá jim tam *falešné vědomí*, takže nemohou fungovat autenticky. Vnímají se optikou, jež repre-

zentuje zájmy dominujících skupin. Internalizovaná oprese vyúsťuje do sebeepochybování a sebenenávisti. Působí na pojetí sebe sama, na identitu člověka, její formování a reformování, na utváření podřadného statusu, který je vnímán jako přirozený a neměnný a v důsledku vede k fatalismu.

Internalizace dominance a podřízení činí z oprese funkční mechanismus, který má tendenci se samovolně posilovat. Jako proces prostupující vertikálně shora dolů, od mocných k méně mocným, se koncentruje u těch nejbezmocnějších. Oprese je více-dimenzionálním a proměnlivým jevem (Mullaly 2007; Dominelli 2002), takže se může měnit v čase a prostoru u jednoho a téhož člověka, jenž může být zároveň terčem i zdrojem oprese. Například svobodná matka ze střední třídy může být terčem oprese na základě genderu a rodinného stavu, ale současně může být zdrojem oprese ve vztahu k matkám z nižších vrstev nebo menšinových etnik, jak ukazují některé diskuse s prvky rasismu na facebookových stránkách samoživitelek. Namísto aby se utlačované osoby sjednotily a bojovaly směrem nahoru proti utlačujícím, tak mají tendenci vyhraňovat se směrem dolů proti ještě slabším (Kumsa 2011).

Oprese se podle Neila Thompsona (2011) projevuje na třech interagujících úrovních – individuální, kulturní a strukturální, které se vzájemně ovlivňují a posilují. (1) Strukturální nerovnost lze chápat jako soustavu reprodukujících se procesů, které se vzájemně posilují a ve svých důsledcích umožňují, nebo naopak omezují individuální jednání (Young 2010: 99). Oprese na strukturální úrovni se týká způsobů, jak je institucionalizována ve společnosti, jakými cestami sociální struktury (např. instituce, právo, veřejná politika, sociální procesy a praxe) pracují ve prospěch dominujících skupin, a naopak v neprospěch skupin podřízených. Může mít podobu viditelnou (např. manželství nebo adopce zneprístupněné lesbám a gayům; omezení ve volbě nastavení rodičovského příspěvku pro nejchudší) i skrytou (např. neadekvátní bydlení, uvěznění chudých, špatná zdravotní péče či nižší úroveň vzdělávání podřízeným skupinám). (2) Oprese v kulturní rovině zahrnuje kulturně sdílené způsoby jednání a myšlení, jež určují, co je považováno za správné a normální, a co je naopak nenormální nebo asociální. (3) Individuální rovina oprese je vytvářena osobními hodnotami, postoji a chováním, které odráží strukturální a kulturní rovinu oprese. Interakce mezi těmito třemi oblastmi způsobuje komplexní a dynamický matrix, který umožňuje rozumět opresi na vyšší než pouze individuální úrovni (Thompson 2011).

Role oprese v neoliberalismu a její genderová dimenze

Oprese existovala pravděpodobně ve všech historických společnostech, ale je otázkou, zda se od 70. let 20. století nezměnilo její vnímání. V této době, kdy řada událostí globálního dosahu vedla k celosvětové hospodářské krizi a zpochybnění legitimacy sociálních států, začala dominovat nová globální ideologie označovaná jako neo-

liberalismus (Mullaly 2007). Je možno spekulovat, že v poválečném keynesiánském sociálním státu existovala snaha států s opresí bojovat, zatímco pro neoliberální státy může být podporovaným prvkem fungování společnosti. Může se totiž stávat užitečným spojencem ve válce proti chudým, kdy na jedné straně utužuje spojenectví mezi opresory a státem (a tím zvyšuje legitimitu státu) a na druhé straně oslabuje odpor utlačovaných.

Neoliberalismus lze chápat jako politický projekt partnerství kapitálu se státem, který má za cíl optimalizovat podmínky pro akumulaci kapitálu. Klíčovou podmínkou této akumulace je pacifikace zaměstnaných, jimiž se cítí být ohroženi vládnoucí vrstvy (Harvey 2005; Wacquant 2012). Prostředkem k dosažení těchto cílů je stát ve službách kapitálu. Kapitál totiž není sám o sobě schopen vytvářet podmínky pro svou akumulaci, takže potřebuje, aby stát pracoval v jeho prospěch. Stát tak podle L. Wacquanta (2012) činí prostřednictvím čtyř politik – kulturní, ekonomické, sociální a trestní.

Kulturní politikou se stát snaží lidem vnutit představu, že sociální blaho všech bude maximalizováno nastolením principů volného trhu do všech oblastí lidských činností. Tyto principy se již neomezují pouze na ekonomické fungování, ale ovlivňují hodnoty a etiku lidí, transformují jejich vztahy k sobě navzájem, ke společnosti i k přírodě. Velmi podstatným aspektem kulturní politiky je idea individuální odpovědnosti, která v chudých internalizuje pocity zavinění za jejich neúspěchy (Harvey 2005; Wacquant 2012; Hyslop 2016). Ekonomickou politikou se stát v zájmu kapitálu snaží co nejvíce komodifikovat společnost, takže se privatizuje veřejné vlastnictví a sféry dříve neovládané trhem. Oblasti, jež se nepodaří podřítit tržním principům, jsou posléze podrobovány finančním škrtům, které se nejvíce dotýkají chudých. Sociální politikou usiluje stát o pacifikaci a disciplinaci lidí. Zatímco její původní role byla ochranná a garantující práva, tak neoliberální stát přechází k nápravné sociální politice vůči chudým, v níž je pomoc podmíněna individuální snahou člověka – zpravidla účasti na trhu práce. Tato *workfare* politika zdůrazňuje povinnosti lidí ke státu ve smyslu – kdo nepracuje, nezaslouží si pomoc. Trestní politika slouží k „uskládňování“ lidí, které se nepodařilo pacifikovat sociální politikou, do věznic nebo jiných složek penálního systému. Zároveň má silnou legitimizační funkci, protože napomáhá k uchálením „slušných“ občanů (těch, kteří ještě nejsou na úplném dně sociální hierarchie), kteří mohou být znepokojeni osekáváním ekonomických a sociálních práv (Wacquant 2012).

Uvedené čtyři politiky nejsou genderově neutrální. Wacquant (2009: 99) se domnívá, že zatímco trestní politika dopadá zejména na muže, tak sociální ovlivňuje více životy žen. Trestní politika se (alespoň v kontextu USA) zaměřuje na „uskládňování“ chudých černých mužů z amerických ghett ve vězeňském systému. V důsledku celosvětového trendu neoliberálních škrtů se od 80. let 20. století masivně projevuje rušení sociálních programů. Nejvíce se škrtly dotkly programů materiální pomoci určených pro chudé (zejména osamělé) muže, což se poté odrazilo v jejich přesunu do trestního

systému. Tento trend – označovaný jako politika *prisonfare* – slouží k eliminaci chudých nezaměstnaných mužů, kteří by potenciálně mohli ohrožovat neoliberální řád. Na sestry, matky a partnerky těchto mužů je zaměřena především sociální a kulturní politika. První dohlíží na jejich zásluhovost z hlediska nároků na pomoc od státu, zatímco druhá z nich vychovává dobré tržní občanky, které se o sebe v případě problémů mají postarat samy, ale musí při tom zároveň naplňovat svou mateřskou roli osoby odpovědné za péči o děti (stát tím mimo jiné ušetří nemalé částky na nákladech veřejných rozpočtů). Žen se také pravděpodobně více dotýká úsporná ekonomická politika neoliberálního státu, protože jsou kvůli své genderové roli a feminizaci chudoby častějšími příjemkyněmi veřejných služeb a různých programů sociálního státu.

Zdá se, že oprese již není ničím, proti čemu se neoliberalizované státy snaží bojovat, ale byla integrována do politiky těchto států. Na jedné straně napomáhá disciplinovat lidi, aby akceptovali sociální řád, který zvýhodňuje mocné, a na straně druhé slouží jako jeden z legitimizujících prvků vyprázdněných států zbavujících se jejich tradičních funkcí. Oprese se v neoliberalizované společnosti bezesporu dotýká jak žen, tak mužů, ale pravděpodobně odlišným způsobem.

Oprese žen v rovině zne/uznání a přerozdělování

Jak vyplývá z úvodního vymezení oprese, tak ji nelze redukovat pouze na otázku *zne/uznání* určité skupiny ve společnosti, ale zahrnuje i rovinu ekonomického *přerozdělování*. Opresi je třeba chápat v souladu s americkou politickou filosofku Nancy Fraser (Fraser, Honneth 2004) jako dvoudimenzionální jev, který se projevuje jak v rovině materiální, tak kulturní. Zatímco objektem útlaku ekonomického jsou hlavně třídy, tak kulturní opresi lidé pociťují spíše jako členové statusových skupin, které získaly ve společnosti nižší respekt a úctu na základě charakteristik jako gender, etnikum/rasa, sexuální identita, věk, zdravotní znevýhodnění apod. Obě formy útlaku mají tendenci se vzájemně prolínat a posilovat, jak ukazuje příklad žen, jež jsou znevýhodněny nižšími příjmy na základě jejich nižšího statusu v oblasti trhu práce, a zároveň vedou jejich nižší příjmy k potvrzování jejich nižšího statusu v ekonomisticky zaměřené společnosti.

Gender obecně se stává velmi podstatnou proměnnou pozice člověka v sociální struktuře. Zejména proces stereotypizace na základě kategorie genderu výrazným způsobem limituje příležitosti a volby žen. Zdrojem oprese samoživitelek v neoliberálních státech mohou být především dva aspekty konstrukce ženské role; za první definování identity žen ve vztahu k mužům a za druhé konstrukce žen jako pečovatelek.

Ženská role ve společnosti je definována prostřednictvím mužů a vztahem k mužům (o čemž svědčí třeba označení „druhé pohlaví“), což vede k tomu, že ženy jsou považovány za odvozenou kategorii od mužů (např. Beauvoir 1967; Bourdieu 2000). Zatímco

muži jsou konstruováni jako osoby aktivní, odpovědné za své vlastní činy a životní situace, tak ženy jsou systematicky posilovány v jejich sebekoncepcích a rolích jako osoby závislé (na mužích). U žen je více popíráno právo na sebeurčení, což bývá zdůvodňováno jejich „přirozenou“ emocionalitou, závislostí, omezeními v soukromém životě, socioekonomickými limity a ženskou sexualitou. Protože jsou vnímány ve srovnání s muži jako nedostatečné nebo abnormální, diskursivně se předpokládá, že potřebují spíše psychologickou pomoc (Bryson, Edwards 1988). Jinak řečeno – v případě materiálních problémů žen se očekává, že řešením by měla být pomoc muže, s nímž má mít každá žena vztah, případně psychologická pomoc v tom, jak si muže živitele najít. Musí se ale jednat o vztah s „dobrým“ mužem (takovým, který ji bude živit), protože jinak se vystavuje kritice, že si za problémy může sama, protože vyhledává špatné muže.

V případech, kdy se ženy od muže oddělí, může být uznání jejich identity ohroženo. Situace, kdy ženy samoživitelky začínají naplňovat řadu mužských rolí (například roli autority ve vztahu k dětem), mnohé, hlavně konzervativněji smýšlející lidí zneklidňuje. Paradoxně stejné lidi znepokojuje i to, když tyto ženy naplňují očekávaný atribut závislosti. To je právě příklad samoživitelek, které v důsledku své mateřské role přecházejí ze závislosti na muži k využívání dávek státu, na nichž jsou po určitou dobu věku dítěte, kdy nemohou nastoupit do zaměstnání, závislé. V důsledku se mohou stávat terčem oprese i v oblasti přerozdělování.

Například bývalý předseda KDU-ČSL Pavel Bělobrádek svobodným matkám pro případ materiální nouze v rozhovoru z dubna 2017 doporučil „najít si nového chlapa“ (Kosíková, Kašparová 2017). Obdobně jeho stranický kolega Jiří Čunek svobodné matky obvinil ze zneužívání sociálních dávek (INFO.CZ 2017). Oba politikové ženy morálně odsoudili za jejich nezávislost na mužích a jako řešení viděli omezení sociálních dávek osamělým rodičům – tedy eliminaci stávající snahy o alespoň trochu spravedlivé přerozdělování. Zatímco v případě mužů, kteří jsou symbolicky umístěni do veřejné sféry a sféry placeného zaměstnání, se jim saturace (krátkodobé) nezaměstnanosti ze strany státu jeví jako legitimní (v případě Čunka se ale nesmí jednat o romské muže), tak v případě žen předpokládají jako legitimní řešení nalezení mužského živitele. Z toho vyplývá, že politický diskurs prosazuje, aby sociální systémy reagovaly na obdobné situace specificky podle genderu. Řešení mužské chudoby se jeví jako legitimní prostřednictvím principu solidarity, v případě žen je upřednostňován spíše princip subsidiarity.

Předpokládaným východiskem pro chudé ženy by měla být závislost na muži. Nezvolily-li toto řešení, mohou se stávat terčem zneuznání, ale i nespravedlivého přerozdělování, protože jsou vnímány jako neoprávněné uživatelky sociálních dávek. V praktické rovině se taková oprese projevuje v praxi Úřadu práce České republiky (dále ÚP), který tyto dávky vyplácí. U žadatelek o pomoc nejprve provádí sociální šetření, jehož

cílem je posoudit situaci ženy a její nárok na dávku. Proti tomu asi nelze nic namítat. Problémem těchto šetření ale je, že se stále více stávají pátráním po mužích, kteří by měli ženy v materiální nouzi zajistit. Margaret H. Little (1994) tento jev označuje jako „hon na muže“ (*manhunting*). Ženy jsou tlačeny k tomu, aby zapsaly otce dětí do rodného listu a aby vymáhaly výživné, a to bez ohledu na okolnosti (Fay 2011), mezi něž může patřit oprávněný strach z otce dětí. Systém také předpokládá, že nějakého muže, který je živí, reálně mají, takže u žadatelek doma probíhají neohlášené kontroly hledající důkazy o přítomnosti mužů (mohou jimi být například kartáček na zuby, mužské oblečení nebo pánská kosmetika). Objevují se informace o sledování žen prostřednictvím sociálních sítí, kdy může být fotografie s mužem na Facebooku důvodem k odebrání sociálních dávek (viz Janebová 2019). V některých zemích (např. USA, Kanada, Velká Británie, Austrálie) byly zřízeny tzv. horké telefonní linky pro hlášení sociálních podvodů, na něž mohou lidé anonymně oznamovat podezření o zneužívání dávek. Tento zdánlivě genderově neutrální nástroj je ale primárně využíván bývalými partnery žen, kteří své expartnerky udávají, že již mají nové muže. Systém dává absurdně rovnítko mezi role partnera a živitele. Ženy se pak bojí pozvat si domů muže, protože to může být posouzeno jako zatajení živitele a vést k odebrání dávek. Tato situace ukazuje, jak je prostřednictvím sociální politiky kontrolován i osobní a sexuální život samoživitelek (Maki 2011).

Druhým významným aspektem konstrukce ženské genderové role, který může být zdrojem oprese, je konstrukce žen jako pečovatelek. Ty nejsou primárně vnímány jako subjekty s vlastními potřebami a právy, ale především jako matky, pečovatelky a uklízečky domovů. Podle některých autorek a autorů (např. Scourfield 2001; Dominelli 2002) je politika neoliberálních států cíleně zaměřena na to, aby je v těchto rolích udržela. Tento společenský postoj k ženám bývá označován jako *familialistická ideologie*. V praxi se projevuje důrazem politik na privátní a komunitní formy péče o děti, seniory a další potřebné, přičemž se předpokládá, že tuto péči zajistí především ženy (Bryson, Edwards 1988; Dominelli 2002). Naopak jsou (záměrně) poddimenzovány služby kolektivní péče o děti nebo další závislé osoby (Pierson 1991). Nátlak na ženy, aby se ujaly pečovatelské role, lze vnímat i jako součást ekonomické politiky neoliberálního státu, jenž chce využitím neplacené práce žen uspořit na veřejných výdajích. Typické je, že tato servisní role žen je na jedné straně očekávána až vynucována různými institucionalizovanými opatřeními, ale zároveň není ohodnocena příslušnou formou ocenění. Naopak se samoživitelky, které tuto roli naplňují, setkávají se sociální ostrakizací jako ty, kdo zneužívají sociální systém.

Neoliberální státy kladou zásadní důraz na povinnost lidí pracovat (ideálně na prekarizovaném trhu práce za nízké mzdy, aby byly zisky kapitálu co nejvyšší), takže by se jako alternativní řešení případné chudoby samoživitelek mohlo jevit zaměstnání. Jenže jeho hledání komplikuje familialistická ideologie, která vede k nedostatku insti-

tucionálního zajištění péče o děti v době zaměstnání. Na „opomíjení“ tvorby služeb kolektivní péče o děti doplácejí nejvíce chudé osamělé matky. Pro ty není problémem pouze absence nebo nedostatek těchto zařízení, ale také jejich časová či prostorová nedostupnost. Ženy potom končí v prekarizovaných zaměstnáních, kde vykonávají fyzicky náročné práce, pobírají minimální mzdu, ale nemají standardní pracovní smlouvy. Po prvních nemocích dítěte se s nimi zaměstnavatelé mnohdy loučí. Posléze se buď vracejí na ÚP, nebo hledají další práci, ale stávají se podezřelými kvůli vysoké fluktuaci na trhu práce.

I pokud samoživitelka najde zaměstnání sladitelné s péčí o děti, nemá vyhráno, protože její sociální hodnocení je spojeno i s její pečovatelskou rolí. Práce nesmí ohrozit péči o děti. Jiří Mertl (2017: 126) upozorňuje na to, že pozice matek samoživitelek je vždy vymezena negativně. Pokud pobírají sociální pomoc a pečují o dítě, jsou stigmatizovány a sankcionovány za svou závislost na dávkách. Jsou jim připisovány všechny negativní charakteristiky (nezodpovědné, líné, vypočítavé), které se diskursivně pojí k cílové skupině lidí na dávkách. Sekundárně jsou ještě obviňovány za případné výživové, zdravotní a výchovné problémy jejich dětí. V případě, že se snaží ze systému dávek vymanit a najdou si práci, jež jim ukrájuje čas na děti, jsou označeny jako špatné matky, které dávají přednost zaměstnání před dětmi. L. Wacquant (2009: 82) situaci žen shrnuje slovy, že ať upřednostní trh nebo mateřství (se závislostí na státu), vždy jsou odsouzeny k chronické chudobě.

Ukazuje se, že zejména samoživitelky jsou na základě konstrukce ženské genderové role, kterou z podstaty své situace nemohou naplňovat kompletně, vystaveny jak sociálnímu zneuznání, tak i nespravedlivému přerozdělování, protože oproti mužům nejsou vnímány jako prioritní skupina politiky přerozdělování.

Oprese žen prostřednictvím kulturní politiky neoliberálního státu a role sociální práce

Posláním kulturní politiky je formovat mentalitu lidí v souladu s ideologií neoliberalismu tak, aby její hodnoty pronikly do fungování jednotlivců, rodin a institucí. Umožňuje, aby byly ideje neoliberalismu lidmi chápány jako přirozené a jediné správné. Aby podle nich žili, mysleli a očekávali jejich respektování i od druhých. Aby se cítili pobouřeni jejich porušováním a sankcionovali jejich nerespektování a odpor vůči nim (Wacquant 2012). Aktéry sociální kontroly jsou nejen formální sociální instituce jako systém vzdělávání, medicína nebo sociální stát, ale i instituce neformální, např. spolky, sousedství, rodina. A subjektem kontroly se stává především každý člověk sám sobě. Kontrola není vykonávána nějakým konkrétním vlastníkem moci, ale prostřednictvím moci zabudované v sociálních vztazích. Tato moc není regulována trestem, ale kontrolou normality a regulací jejich odchylek (Foucault 2003). Moc je podle M.

Foucaulta (1999: 102) totiž tolerovatelná jen za podmínky, že významnou část sebe samé maskuje. Její úspěch je přímo úměrný tomu, nakolik se jí daří skrývat vlastní mechanismy. Objektům moci musí být ponechána iluze svobody.

Jednou z profesí, jež by se mohla, či dokonce měla podílet na odstraňování zneuznání a nespravedlivého přerozdělování, je sociální práce. Ta je profesí, která má zprostředkovávat materiální zdroje lidem, kteří nejsou kvůli nějakému znevýhodnění schopni saturovat své potřeby. Sociální pracovníce by měly být expertkami na posouzení nepříznivé sociální situace chudých i na volbu přiměřeného řešení materiální nouze. Zároveň je profesí, jež má napomáhat sociálně znevýhodněným získat jejich práva a uznání ve společnosti. Sociální pracovníci a pracovníce by měli klienty podporovat v prosazování jejich práv a zároveň by tato práva měli v interakcích se širším sociálním prostředím aktivně prosazovat sami. Zdá se ale, že v důsledku neoliberalizace společnosti se začíná měnit i sociální práce a poslání při prosazování uznání a spravedlivého přerozdělování ne vždy naplňuje.

Jak upozorňuje řada autorek a autorů (např. Noble 2004; Mullaly 2007; Hyslop 2016), tak i sociální práce se neoliberalizuje. V praxi to může znamenat, že namísto pomáhající profese se může měnit v nástroj kontroly chudých, z emancipační profese se může transformovat do profese opresivní, která slouží zájmům mocných a stává se nástrojem útlaču. Namísto podpory spravedlivého přerozdělování materiálních prostředků ke znevýhodněným lze v sociální politice neoliberálních států sledovat trend, kdy je úkolem sociálních pracovníků a pracovníček prošetřovat, zda klientky nezneužívají systém pomoci, odrazovat je od žádostí o pomoc a sankcionovat je za chudobu. Jejich cílem již není pomáhat lidem dostat se z nepříznivé sociální situace, ale šetřit peníze sociálního státu (viz např. Hubíková in Dudová 2018). Podoby této politiky z genderové perspektivy popsali např. L. Wacquant (2009) či v českém kontextu J. Mertl (2017) nebo Radka Janebová (2019), proto se jim nebudu podrobněji věnovat a odkazuji na tyto texty.

Podobně se proměňuje i původní role sociální práce zaměřená na podporu uznání sociálně znevýhodněných, která se začíná obracet do role kontrolní. Tentokrát ale v trochu jiném smyslu než v oblasti přerozdělování. Sociální práce může sloužit jako jeden z nástrojů internalizace oprese a podřízení v rámci kulturní politiky neoliberálních států. Prostřednictvím nenápadných forem kontroly, jako jsou například rozhovory s klientkami, vstupuje do myslí lidí, aby jim předávala neoliberální hodnoty individualismu a zásluhovosti, posilovala jejich sebekontrolu a poslušnost nespravedlivému *status quo* a budovala u nich pocity viny v případě, že ve společnosti neuspějí (Day 1981; Messing 2011). Nabízí se metafora, že sociální práce je dobře maskovaným agentem kulturní politiky, který pomáhá ovládat lidi v zájmu neoliberální ideologie. Působením sociální práce jsou disciplinována těla jak žen, tak mužů, ale ženy mezi

klienty sociální práce více převládají.³ Je tomu tak jednak v důsledku jejich genderové role, kdy k nim směřují společenská očekávání coby k pečovatelkám o děti, a jednak kvůli důsledkům této role pro jejich ekonomickou situaci, kdy jsou častěji postihovány nezaměstnaností, prekarizací zaměstnání a chudobou. V prvním případě sociální pracovnice dohlížejí na naplňování této pečovatelské role zejména z pozice odborů sociálně-právní ochrany dětí (dále OSPOD), případně v rámci sociálních služeb v azylových domech nebo v sociálněaktivizačních službách pro rodiny s dětmi. Ve druhém případě figurují jako dohlázečky nad pracovní morálkou žen v rámci ÚP, ale tuto kontrolu mohou naplňovat i z pozice pracovníků stejných institucí, které vyžadují plnění jejich pečovatelských rolí.

Je třeba zdůraznit, že ne každý výkon kontroly ze strany sociálních pracovníků je nutné považovat za opresi. Kontrola je nezbytnou součástí sociální práce a je zcela legitimní, pokud jsou zneužívány, týrány nebo zanedbávány děti. Problémem se z perspektivy kritické vůči neoliberalismu stává tehdy, když je užívána k nespravedlivému znevýhodňování lidí na nižších sociálních pozicích. Potom se sociální práce může sama stávat nástrojem oprese lidí. Níže budou představeny vybrané techniky, jejichž prostřednictvím mohou sociální pracovnice a pracovníci vědomě nebo nevědomě působit jako agenti kulturní politiky neoliberálního státu.

Prosazování představy člověka jako *homo oeconomicus* při posuzování životní situace klientek

Klíčovým diskursem, kterým je ovládáno lidské tělo v neoliberální společnosti, je podle M. Foucaulta (2009: 200–207) princip trhu. Z člověka se v neoliberálním pojetí stává *homo oeconomicus*. Ve Foucaultově pojetí není *homo oeconomicus* svobodná, racionální, strategicky uvažující bytost, ale bytost ovládaná neoliberálním diskursem, jenž z ní činí podnikatele se sebou samým. Kapitálem je v tomto diskursu člověk sám sobě a zároveň získává fatální zodpovědnost, jak tento svůj kapitál prodá. Součástí tohoto diskursu je i představa o neúspěchu, který je vydáván za důsledek malé snahy nebo lenosti. Vnučuje sociální přesvědčení, že všichni mají v západním světě rovné příležitosti, a proto je selhání interpretováno jako nevyužití rovných příležitostí. Nebere v úvahu, že rovnost příležitostí znamená pouze rovnost před právem, ale již negaran-tuje rovný start. Genderem podmíněné bariéry v životech žen nejsou reflektovány. Někteří mohou díky zdrojům, které mají k dispozici, využívat tyto tzv. rovné příležitosti lépe než jiní. Jinak řečeno, pokud má jedna osoba při stometrovém závodě padesátimetrový náskok, není pravděpodobné, že by ji někdo dohnal (Mullaly 2007).

³ Je třeba ale konstatovat, že k tomu nelze dohledat statistické důkazy, a to ani v českém, ani v zahraničním kontextu. Přesto se v podstatě všechny autorky a autoři věnující se genderovým aspektům sociální práce shodnou, že ženy mezi klienty sociální práce převažují.

Homo oeconomicus není pouze objektem vládnutí neoliberálního státu. Je zároveň subjektem, který je svým vlastním akcionářem, jenž se za hospodaření zpovídá sám sobě. Za ekonomický neúspěch, chudobu, nezaměstnanost, hlad, kriminalitu, prostituci, znásilnění lidé dávají vinu hlavně sami sobě. A stejně tak jim samým tuto vinu přisuzují ostatní, podobně jako oni sami ji přičítají jiným neúspěšným. Z vlastní praxe sociální práce vím, že efektivita *homo oeconomicus* dosahuje takové zrudnosti, že patnáctiletá klientka znásilněná ve dvanácti letech spolužákem obviňuje samu sebe za znásilnění, protože neměla chodit ke spolužákovi domů, a totéž činí její okolí, když jí náhodou uvěří. Osamělá matka s dítětem, sama v dětství vyreklamovaná z pěstounské péče zpátky do dětského domova, ponechaná otcem dítěte bez opory, se obviňuje za vlastní chudobu, a lidé okolo jí říkají, že se měla více snažit. Matka tří dětí, opuštěná a okradená partnerem o peníze na bydlení, se viní za to, že si měla vybrat lepšího otce dětí, a sociální pracovnice na to reaguje slovy, že „takhle si to vybrala“. Masochistická sebekritika v kombinaci s obviňováním druhých zcela ovládla lidská těla.

K funkční sebekontrolě subjektu výrazně napomáhají „psy“ disciplíny jako psychologie, psychiatrie a také sociální práce, jež jsou postaveny na technikách diagnostiky problémů výhradně v individuálních termínech (Healy 2005). Právě sociální práce se může stávat jedním z oborů, které šíří diskurs *homo oeconomicus* a viny za neúspěch. Činí tak zejména při procesu posuzování nepříznivé životní situace lidí. Přestože jsou sociální problémy jako chudoba, nezaměstnanost, bezdomovství, prostituce, kriminalita a další přinejmenším spoluzpůsobeny sociálním prostředím, jsou mnohdy popisovány a vyhodnocovány v psychologizujícím pojetí (Fook 2002). Jsou vnímány jako osobní neschopnost poradit si s požadavky nebo podmínkami sociálního prostředí. Z hlediska kritiky neoliberalismu se nejedná o nešťastný omyl, ale o záměrnou strategii, která slouží k depolitizování problémů způsobených neoliberální politikou (Day 1981).

Důkazy, že může být taková depolitizace příčin sociálních problémů samoživitelé přítomná i v českém kontextu, lze nalézt v některých kvalitativních studiích praxe posuzování v sociální práci. Že opresivním způsobem mohou být konstruovány již samy nástroje posouzení, ukazují v reflexi nástrojů posouzení užívaných ze strany OSPOD (Janebová 2018). Takzvaný IPOD⁴ (individuální plán ochrany dítěte), vytvořený Ministerstvem práce a sociálních věcí (dále MPSV) pro OSPOD, je navržen tak, že nedává jinou možnost než tu, že viníkem problému v rodině je klient (zpravidla matka). IPOD se věnuje hodnocení dítěte, rodiny (rodinných a sociálních vztahů, bydlení, finanční situace, sociálního začlenění rodiny) a rodičovských kompetencí a kapacity. Otázky na podporu nebo bariéru ze strany sociálního prostředí v něm chybějí a komplexnější analýza příčin není zjišťována. Tento oficiálně doporučovaný a široce užívaný

⁴ Viz např. <https://www.mpsv.cz/cs/20748>.

nástroj posuzující péči o děti je založen na posuzování individuálních ne/kompetencí rodičů, a naopak nebere v potaz strukturální faktory – zejména dopady chudoby na možnosti péče.

Individualizaci příčin v procesu posouzení zjistily také K. Glumbíková, B. Grundělová a A. Gojová (2018), jež realizovaly rozhovory s klientkami azylových domů. Ty kritizovaly, jak je při posuzování jejich situace zaměřována ztráta bydlení za ztrátu schopnosti bydlet, ztrátu schopnosti být dobrou hospodyní, být dobrou matkou nebo dobrou manželkou. Příčina problému bezdomovství samoživitelek, kterou je často absence dostupného sociálního či běžného bydlení nebo domácí násilí, byla zaměřována za nekompetenci těchto žen hospodařit. Prizmatem ztráty bydlení byla posuzována i jejich péče o děti, která byla zpochybňována pouze na základě ztráty bydlení, přestože spolu tyto dva jevy vůbec nemusely souviset. Podobnou individualizaci příčin identifikovala i Ivana Knausová (2011) v rozhovorech se sociálními pracovníci v oblasti tzv. sanace⁵ rodiny. Pokud například rodiče nepořídili dětem léky, bylo to interpretováno jako nezodpovědnost rodičů, aniž by bylo bráno v úvahu, že příčinou může být nedostatek finančních prostředků, které matky prioritně využily k platbě za nájem a služby. Také ztráta zaměstnání byla chápána jako důsledek neschopnosti udržet si zaměstnání, a to přes obecně známou diskriminaci na trhu práce, s níž se zejména samoživitelky potýkají, a nedostatek služeb péče o děti. Barbora Grundělová (2015) při rozhovorech se sociálními pracovníky a pracovníci dokonce zjistila, že pokud osamělé matky na takovou diskriminaci upozornily, bylo to vnímáno jako výmluva. Pracovníci a pracovnice nebrali v potaz, že vyšší přetěžování v rodinné sféře vede ke snížení možnosti zapojit se do sféry pracovní.

Uvedené výzkumy ukazují, že příčiny problémů mohou být u samoživitelek individualizovány nejen v otázce péče o děti, ale i chudoby. Nejsou vyhodnocovány jako zasluhující osoby, které převzaly zodpovědnost za péči o děti a které se dostaly do chudoby kvůli neadekvátní výši sociálních dávek, špatně nastavenému systému výživného, včetně mechanismů jeho vymáhání, absenci institucionalizovaných zařízení péče o děti, nízkým mzdám v prekarizovaných zaměstnáních vyhrazeným ženám nebo diskriminaci. Jsou mnohdy posuzovány jako ženy, které si našly špatné muže, nechtějí pracovat, v lepším případě jako ženy nekompetentní. Protože nedostatečně manažovaly svůj život (Keller 2010), mohou si z hlediska neoliberálního diskursu za chudobu samy.

Obviňování obětí bývá v sociální práci označováno jako „kultura viny“ (*blame culture*). V ní je bagatelizován nebo popírán vznik sociálních problémů na straně širšího

⁵ Tímto pojmem je označována sociální práce s rodinou ze strany OSPOD i neziskových organizací, jejímž cílem je předcházet odebrání dětí z rodin nebo pomáhat jejich návratu do rodin v případě umístění dítěte mimo biologickou rodinu.

sociálního prostředí – zejména státu. To je zcela v souladu s neoliberálním pojetím státu, který se snaží minimalizovat svou ochrannou roli a příčiny problémů (i jejich řešení) přesouvá na jedince či rodiny (McDonald 2006; Thompson 2011). Obviňování obětí má podle Jana Kellera (2010: 155) důležitou legitimizační funkci. Slouží k odvádění pozornosti od skutečných viníků, k tomu, aby se zapomnělo, jaký díl viny nese na zhoršování sociální situace lidí kapitál. Podle Phyllis Day (1981) tak pomáhá sociální práce legitimizovat falešnou realitu individuálního zavinění, čímž přispívá k utajení potřeby radikálnějších řešení. Namísto aby pomáhala znevýhodněným, přispívá převracením příčin a důsledků sociálních problémů k jejich utlačování (Noble 2004).

Prosazování představy člověka jako homo oeconomicus při hledání řešení nepříznivé situace klientek

Neoliberálnímu státu nestačí individualizovat příčiny sociálních problémů, ale potřebuje depolitizovat také jejich řešení (sociální intervence). To znamená, že se zbavuje odpovědnosti za řešení problémů a minimalizuje očekávání lidí vůči státu, aby byli připraveni problémové situace řešit sami. Jsou to mnohdy právě sociální pracovníci a pracovnice, kdo je propagátorem a nositelem individualisticky orientovaných kognitivních a behaviorálních přístupů, které individuální hodnoty neoliberalismu prosazují (Hardy 2015). Jako technika převádění řešení z viníka na oběť může sloužit v sociální práci oblíbená psychoterapeutická otázka: „*Co můžete udělat vy, abyste svou situaci vyřešila?*“ Ta redukuje řešení pouze na klientku a ignoruje potřebu změn na úrovni širšího sociálního prostředí. Depolitizace řešení nepříznivých sociálních situací může být přítomná i v interpretaci případného neúspěchu. V praxi jsem byla několikrát svědkyní toho, jak si samoživitelky, sevřené v pasti chudoby a péče, musely vyslechnout při tvorbě plánu intervence věty, že „*mají vlastní život jen ve svých rukou*“ a že „*když se budou snažit, tak se to zlepší*“. Tyto mravokárné výroky nejsou v řadě případů ničím jiným než přenášením odpovědnosti na ty, kteří svůj život v r rukou vůbec nemají. Výskyt takové praxe v českém prostředí mohou naznačovat kvalitativní výzkumy R. Janebové a Lucie Černé (2008), I. Knausové (2011), Miroslavy Janouškové (2013), K. Glumbíkové, B. Gřundělové a A. Gojové (2018) nebo B. Gřundělové (2019).

Všechny tyto výzkumy odhalily, že sociální pracovníci a pracovnice se při hledání řešení jednostranně orientovali na adaptaci klientek na společnost. R. Janebová s L. Černou (2008) v rámci rozhovorů s pracovníky OSPOD odhalily, že někteří z nich považovali pro osamělé matky za vhodné řešení nalezení muže živitele (dokonce vnímali finanční závislost žen na mužích jako ženskou výhodu). Nezaznamenaly sice přímo nátlak na klientky k volbě takového řešení, ale přesto se může takový stereotyp stávat zdrojem oprese. Jednak podporuje závislost žen na mužích a jednak může vést k rezignaci na hledání řešení postavených na změně sociálních struktur. I. Knausová (2011) v kontextu sanace rodiny zjistila, že sociální pracovníci považovaly za cíl prá-

ce změnit nesprávné postoje rodičů; chtěly je vést k samostatnému řešení osobních, rodinných a jiných problémů, učit je hygieně, pořádku, řádu dne, naplňování emočních potřeb dítěte nebo hospodaření. Všechna řešení byla postavena na změně klienta, žádné na iniciaci změny prostředí. Sociální pracovnice azylového domu z výzkumu K. Glumbíkové, B. Gřundělové a A. Gojové (2018) se nevěnovaly prosazování dostupného bydlení pro samoživitelky, ale nutily klientky podstupovat programy osvojování kompetencí, které tyto ženy v řadě případů měly (jak vychovávat děti, jak vařit, jak hospodařit). Sociální pracovnice nefungovaly jako iniciátorky změny systému, ale jako expertky na pracovní disciplínu a chod domácností. Popisovaná řešení v sobě kumulují kontrolu samoživitelek jak v jejich pečovatelské roli, tak v jejich roli chudých. Sociální intervence k řešení chudoby nesměřovaly ke zvýšení životního minima a odvozených dávek, jež mnohdy nestačí na pokrytí životních potřeb rodiny. Nezaměřovaly se ani na změnu praxe ÚP, který v řadě případů komplikuje vyplácení dávek, na něž mají samoživitelky nárok. Nabízená řešení se orientovala výhradně na učení klientek hospodaření, přestože často nemají s čím hospodařit.

Diskursivní předpoklad, že řešením chudoby je osvojení kompetence hospodařit, také výstižně ilustruje *Úsporná kuchařka*⁶ pro chudé, kterou pro sociální pracovníky jako pomůcku vytvořilo MPSV. S její pomocí se mají naučit chudé klientky vařit ze zbytků a konzerv, pokud mají málo peněz na jídlo. Od sociální práce není očekáváno, že bude usilovat o změnu systému, ale adaptace klientek na utlačující systém. Znovu se stává aktuální otázka chudé ženy z 30. let 20. století, jež se v kurzu vaření, kde je učili připravovat jídlo z rybí hlavy, ptala, kdo snědl zbytek ryby.

Iluze neutrálního vědění sociální práce

Sociální práce se může stávat nástrojem kulturní politiky i prostřednictvím jejího vlastního vědění přítomného v teorii a praxi. Profesionální moc může fungovat jako zdánlivě neutrální vědění, jež si klade nároky na „pravdu“ o normalitě. Na základě této „pravdy“ analyzuje, klasifikuje, třídí, napravuje, vylučuje a sankcionuje členy skupin nebo celé populace, které jsou klienty sociální práce.

Byl to M. Foucault (2000), kdo upozornil na vztah mezi mocí a věděním, kdy ten, kdo má možnost definovat pravdu, zároveň upevňuje svou moc. Domníval se, že zejména vědění společenskovedních oborů má silný potenciál disciplinovat lidská těla. Sociální práce není výjimkou, když prostřednictvím svého zdánlivě neutrálního vědění (ať odborného nebo postaveného na tzv. „zdravém rozumu“) propaguje (neoliberální) „pravdu“ o normalitě. Sociální práce s konceptem normality pracuje běžně, protože jejím oficiálním úkolem je odradit klienty od nejrozumnějších odchylek a přivést je k tomu, aby respektovali dominující normy a hodnoty. „Objektivní“ teorie o normalitě

⁶ Viz https://www.mpsv.cz/files/clanky/33585/Usporna_kucharka.pdf.

slouží jako kritéria k poměřování chování subjektů. Tyto teorie se jeví jako univerzálně platné a nezpochybnitelné, jako založené na objektivních faktech. To sociální práci dodává jakýsi punc objektivity nebo nevinnosti, který může být zcela falešný. Iluze neutrálnosti vede k tomu, že se kontrola pomocí sociální práce stává mnohem jemnější a rafinovanější (To 2006).

V sociální práci se mohou stávat podstatnými jak „pravdy“ vztahující se k ženské pečovatelské roli, tak k chudobě. „Pravdy“ o příčinách a řešeních chudoby vyplývají ze samotné neoliberální ideologie postavené na fatální individuální odpovědnosti každého člověka za vlastní život. Vědění o ženské pečovatelské roli se zdá být značně ovlivňováno heteronormativními teoriemi, které slouží k upevnění genderových vztahů mezi ženami a muži. Například v české odborné literatuře sociální práce převažuje prezentace rodiny jako rodiny výhradně heterosexuální, kde jsou role ženy a muže komplementární a rodiče mají svým dětem předávat „mužský“ a „ženský“ rolový model. V něm je odpovědnost za péči o děti „přirozeně“ připisována ženám, na které tak směřuje vyšší tlak sociálních pracovníků, zatímco muži naopak mohou pro své „přirozeně“ nižší kompetence ztrácet rovný přístup k dětem (Janebová, Břízová, Velčovská 2013).

I. Knausová (2011) zjistila, že sociální pracovníci a pracovnice sanace rodiny nereflektovali vlastní pozicionalitu a osobní pohled na rodinnou situaci vnímali jako nestranný a objektivní. M. Janoušková (2013) prostřednictvím rozhovorů se sociálními pracovníky dokonce došla k závěru, že manifestovaným cílem sociální práce s rodinou je „blahobyt klienta“, ale latentně jde o normalizaci klientů, aby si marginalizovaní osvojili pravidla dominantní většinové společnosti. Sociální práce tak může více nebo méně vědomě prosazovat heteronormativitu a normy bílých středních vrstev na úkor norem na nižších sociálních pozicích. Heteronormativitu identifikovaly R. Janebová a L. Černá (2008) nebo B. Gřundělová (2015) u sociálních pracovníků, které vnímaly ženy jako přirozené pečovatelky o děti a domácnost. B. Gřundělová navíc našla zajímavý diskurs, kdy byla potřeba sladění práce a rodiny považována za opodstatněnou jen u středních či vyšších vrstev, a naopak u klientek sociální práce (tedy žen z nižších vrstev) nebyla tematizována s odůvodněním, že nepracují, přestože řada z nich měla zaměstnání. Nereflektované prosazování vědění bílých středních vrstev mohou v českém prostředí ukazovat další zjištění B. Gřundělové (2019), v nichž sociální pracovníci a pracovnice považovali za legitimní vymáhat v domácnostech klientek udržování pořádku (podle jejich středostavovských představ), nebo výzkum Glumbíkové, Gřundělové a Gojové (2018), které zjistily prosazování ideálu „dobré matky“. Naplnění tohoto ideálu bylo ze strany sociálních pracovníků azylového domu spojeno s očekáváním, že matky nebudou našťavané na děti. Klientky v rozhovorech realisticky upozorňovaly, že přece i normální matky jsou někdy nazlobené na děti.

Jedny z nejmutednějších případů disciplinárního vědění vedoucího k opresi žen lze

nalézt v oblasti domácího násilí, které někdy bývá prostřednictvím „praktického“ nebo lidového vědění bagatelizováno. Blanka Kissová, Romana Lukášová a Daniel Topinka (2018: 80) popsali situaci, kdy byla oběti domácího násilí ze strany sociálního pracovníka doporučena vyšší intenzita sexuálního styku (jeho malou četnost považoval za příčinu partnerovy nespokojenosti). S podobnou bagatelizací se setkávám u klientek, jež s partnerem vydržely řadu let nebo s ním mají více dětí. Sociální pracovníce občas těmto ženám kladou zdánlivě nevinné otázky, proč s ním vydržely tak dlouho nebo proč si s ním pořizovaly tolik dětí. Tyto dotazy jsou postaveny na vědění založeném na mýtech o domácím násilí. To nezahrnuje aspekt ekonomického násilí, které ženám nedává možnost zakoupit antikoncepci, ani materiální závislost, jež omezuje možnosti odejít, ani aspekt znásilnění při početí dětí. Samoživitelky, které opustily násilné muže, mohou být v oblasti sociálně-právní ochrany dětí sekundárně viktimizovány za nenaplnění role strážkyně domácího krbu a rozbití rodiny.

Jako příklad specifické odborné teorie, která se jeví jako objektivní a neutrální, ale může vést k útlaku žen z nižších vrstev, žen etnických nebo rasových menšin či žen s nějakým handicapem, lze uvést tzv. *teorii citové vazby* (teorie bazální vazby, teorie připoutání, *attachment theory*). Jedná se o velmi vlivnou teorii vývojové psychologie Johna Bowlbyho a Mary Ainsworth, podle níž mají malé děti vrozenou vlastnost přilnout k nejbližším pečujícím osobám (implicitně či někdy explicitně je myšlena matka). Rané zážitky dětí z těchto pečujících vztahů mají celoživotně ovlivňovat schopnost navazovat a udržovat vztahy člověka s dalšími lidmi. Pokud není taková vazba navázána, může to zásadně ovlivnit osobnost dítěte. Tato všeobecně uznávaná teorie bývá podle Amy Rossiter (2005) mnohdy slepě aplikována bez ohledu na konkrétní kontexty a životní příběhy a vede k obviňování především žen za problémy jejich dětí. Dotýká se zejména žen, které z nějakých důvodů musely na čas opustit děti. V kanadském kontextu byla využívána k legitimizaci odebrání dětí žen pocházejících z karibské oblasti. Tyto ženy kvůli chudobě odcházely do Kanady, kde sloužily jako služebné, aby mohly finančně podporovat své rodiny doma. Tato práce bývá ale podmíněna tím, že ženy u sebe nebudou mít děti. Když za nimi jejich děti po čase přijely do Kanady a měly případné výchovné problémy, musely podstoupit tzv. *attachment testy*. Ty někdy na základě odloučení vyšly pro matky negativně, což bylo používáno jako argument k obviňování za špatnou péči nebo k odebrání dětí. Realita byla ale taková, že tyto ženy volily mezi rolí žitelky a rolí pečovatelky, které nebylo možné ze systémových příčin skloubit. To, že zvolily roli žitelky, bylo vyhodnoceno jako selhání v pečovatelské roli. V tomto směru je teorie bazálního vztahu teorií alibistickou, nereflektující aspekty globálního vykořisťování žen ze zemí chudého Jihu. V českém kontextu může být tato teorie zneužívána vůči ženám, jež z nějakého důvodu (např. kvůli zdravotním či psychickým problémům nebo ztrátě bydlení) nemohly zastávat péči o děti, a tyto děti byly umístěny do pěstounské péče. Vybavuji si situaci, kdy byla tato teorie využita

k tomu, aby bylo zabráněno kontaktu matky samoživitelky s tříletým dítětem v pěstounské péči. Poté, co bylo pěstounkou a její doprovázející organizací bráněno matce několik měsíců ve styku s dítětem, byl proveden *attachment test*, který ale logicky nemohl dopadnout jinak než vyhodnocením vazby jako nejisté, protože dítě matku bez jejího zavinění dlouhodobě nevidalo. Teorie bazální vazby je jednou ze zdánlivě objektivních teorií, jež může kumulovat interseksionalitu útlaku žen nenaplňujících ideál bílé zdravé vdané ženy trávící veškerý čas se svým dítětem.

Zpověď a doznání

Dalšími technikami prosazujícími kulturní politiku neoliberálního státu mohou být zpověď a doznání. Jejich genezi od náboženského rituálu k pastýřské moci „psy“ profesí opět dobře analyzoval M. Foucault (1999; 2003). Jako pastýřskou moc označuje diskursivní praktiku, kdy zpovídací v rámci procesu „zpovědi“ formuje svými otázkami a odpověďmi subjektivitu zpovídaného podle normativních představ o normalitě.

Součástí zpovědi musí být i doznání – řečení všeho, absolutní sebeodhalení nejintimnějších detailů. Doznání přítomné ve zpovědi nebo později v terapeutickém rozhovoru se stává prostředkem produkce pravdivých diskursů. Postupně se z náboženství rozptýluje do celé řady společenských oblastí (do spravedlnosti, medicíny, pedagogiky, rodinných a milostných vztahů), mezi nimiž nechybí sociální práce. Lidé se doznávají nejen ke hříchům a zločinům, ale i k myšlenkám, přáním, minulosti, snům, nemoci i bídě. Pokud není doznání spontánní, tak se vymáhá. Jeho cílem ale není zjistit, čeho se člověk dopustil a jak. Jde o prostředek kontroly nad lidmi a sebekontroly lidí nad sebou samými (Foucault 1999: 63–87).

Dědictví pastýřské moci se zpovědí a doznáním převzala i sociální práce. Metodu sebeodhalení již nenazývá zpovědí, ale zjišťováním informací, diagnostikou nebo posouzením životní situace, zatímco doznání je označováno jako sebereflexe nebo autenticita klienta. Podstata je však stejná, jde o získání vědění o klientovi, které znamená získání moci nad situací. Posléze po sebeodhalení následuje profesionální verdikt (McDonald 2006). Musí být řečeno vše, klientka musí přiznat všechny své morální deficity, aby byla očištěna a aby jí byla nabídnuta „spása“. Alternativou náboženského „sesmilnil/a jsem“ se stává „měl/a jsem se víc snažit“. Spása už nepříchází přes pokání zbožnými skutky, ale tvorbou a naplňováním individuálního plánu, jehož hlavní aktérkou je klientka. Tak je utvářen člověk jako moderní a jediný subjekt svého vlastního osudu.

Že očekávání „zpovědi“ může hrát podstatnou roli i v české sociální práci, ukazují studie K. Glumbíkové, B. Gřundělové a A. Gojové (2018) a K. Glumbíkové, A. Gojové a B. Grundělové (2018) v azylovém domě. Ty v rozhovorech zaznamenaly, že klientky věděly, že se od nich očekává otevření, ale zároveň to bylo spojeno s obavou, že když

tak učiní, stanou se terčem kritiky, nebo dokonce přijdou o děti. Zároveň pro ně bylo takové sebeotevření těžké, vzhledem k tomu, že pracovnice pro ně byly cizími lidmi. V českém kontextu jsem nenašla případ, že by odmítnutí „zpovědi“ mělo pro ženy následky v odmítnutí nebo přerušení poskytování služby. Ale například v americkém kontextu azylových domů Jean Calterone Williams (1996) popisuje, jak se ženy, které nechtěly sdělovat informace o svém sexuálním životě (například o partnerovi a anti-koncepci), vystavovaly riziku, že se do služby nedostanou nebo z ní budou vyloučeny coby nespolupracující a podezřelé, že něco skrývají. Od žen se rovněž očekávalo, že budou reflektovat všechny vlastní chyby při hospodaření s penězi a při hledání práce na jedné straně, ale také všechny nedostatky v péči o děti na straně druhé. Z českých výzkumů takové očekávání explicitně nevyplývá. To neznamená, že se v praxi neobjevuje například v nevinné otázce „*Co jste mohla udělat jinak a lépe?*“.

Sociální práce jako nástroj třídění lidí

Po fázi doznání, která je součástí posouzení životní situace klientek, nastává fáze vyhodnocení situace. Ta vychází z procesu třídění. Základní jednotkou třídění je binární opozitum „normální/nenormální“. To ale může nabývat řady variací jako přiměřený/nepřiměřený; rozumný/šílený, rizikový/nerizikový, zasluhující/nezasluhující atd. Na kořeny evropské kultury ukotvené ve specifickém racionalismu, jenž strukturuje svět pomocí binárních protikladů, upozornil především Jacques Derrida⁷ (in Thompson 2011). V těchto binaritách znak předchází skutečnost, v důsledku čehož se zaměňuje skutečnost za vědění o skutečnosti. Skutečnost pak bývá chápána silně zjednodušeným způsobem. Tento diskurs binarity efektivně odděluje jedny od druhých (někdy bývá označován jako *bifurkace*). Například v oblasti psychiatrie se stává předělem rozumných od světa nerozumných (McDonald 2006) nebo v oblasti dlouhodobé zdravotní péče předělem světa nedementních a dementních (Hrešanová, Glajchová 2018). V sociální práci reflektuje Catherine McDonald (2006) třídění klientů na dobré a špatné, na dodržující zákon a kriminálníky, na motivované nebo nemotivované či na dobré a špatné matky. V oblasti české pomoci v hmotné nouzi na ÚP našli Libor Musil a kolektiv (2013) nebo Libor Musil, Olga Hubíková a Jana Havlíková (2014) kategorizaci klientů podle zavinění či nezavinění jejich nepříznivé situace, sociální pracovnice dále dělily klienty na nadějně vs. beznadějně, přizpůsobivé vs. nepřizpůsobivé nebo věrohodné vs. nevěrohodné.

Pokud má sociální práce úkol dohlížet nad normalitou a jejími odchylkami, pak vzniká logická otázka, kdo určuje, co je normalitou a co je odchylkou? Mezi další podstatné otázky, které by si měli sociální pracovnice a pracovníci klást, patří: Kdo produkuje „pravdu“ o normalitě? Jak jsou v této „pravdě“ definována vzájemná opozita? Komu

⁷ V eseji *Struktura, znak a hra v diskursu věd o člověku* a v knize *Gramatologie*.

tato „pravda“ slouží? U koho může být zdrojem útlaku? Jaké další pohledy v binárně vnímaném příběhu klienta chybí?

M. Janoušková (2013) v českém prostředí zjistila, že sociální pracovníci a pracovnice své klientky stereotypně charakterizovali prostřednictvím zatřídění do kategorie abnormálních, vybočujících, nefungujících. Abnormalita byla spojována například s chudobou, závislostí na dávkách nebo nezaměstnaností, které byly chápány v individuálním smyslu. Naopak normalitou byla rozuměna asimilace, nevybočování, zastávání hodnot většinové společnosti, dodržování sociálních návyků, vzdělávání či chození do práce. Otázku normality u samoživitelek v azylovém domě analyzují také K. Glumbíková a A. Gojová (2016). Prostřednictvím vyprávění jedné z komunikačních partnerek upozorňují na to, že přestože je sporné, zda lze za „normální“ považovat rozhodnutí dlouhodobě materiálně deprivované matky, jež chce koupit své dceři dárek k narozeninám, nebo rozhodnutí sociální pracovnice, která jí odmítá na tento dárek dát peníze v zájmu potřeby úspor (ty ale neumožňují při nákladech na azylový dům našetřit na kauci na bydlení), tak arbitrem normality se mnohdy stávají jen sociální pracovnice. Ty posuzují, diagnostikují, klasifikují a evaluují normalitu klienta a na základě verdiktu vylučují ty, kteří normu nenaplní (Fawcett, Featherstone 2000). Tento binární diskurs posouzení je černobílý, což je v rozporu s etickou hodnotou individuálního přístupu v sociální práci. Přesto sociální pracovnice a pracovníci roli arbitra normality někdy přijímají a rozhodují o přijetí nebo odmítnutí „hříšných“ do systému pomoci. Je třeba zdůraznit, že to není přímo sociální práce, kdo vytváří „pravdu“ o normalitě/nenormalitě. V tomto směru je loajální širšímu kulturnímu kontextu.

Jedna ze základních binarit, se kterými se mohou setkávat v posouzení samoživitelky vedené v evidenci OSPOD a dalších služeb, je rozlišení na spolupracující vs. nespolupracující matku, respektive motivovanou vs. nemotivovanou. Česká sociální práce v této oblasti bohužel nedisponuje žádným výzkumem, ale protože na základě vlastní praxe považují právě tuto dichotomii za jednu z nejčastěji užívaných, vysvětlím její mechanismus oprese na britském výzkumu Jonathana B. Scourfielda (2001). Ten došel k závěru, že pokud klientka obdrží označení jako nespolupracující, může to pro ni mít ve vztahu k dětem fatální následky, protože nespolupráce bývá někdy zaměňována za špatné mateřství nebo nezájem o dítě. Nespolupráce u matek může ale jen znamenat, že neodhalily profesní etiku sociální práce. Také David Willshire a Stanley L. Brodsky (2001) zdůrazňují, že psychologizující pojetí motivace ke spolupráci je zjednodušující. Lze nalézt celou řadu dalších příčin, proč nejsou klientky motivovány ke spolupráci s OSPOD. Může se jednat o dlouhodobost a neřešitelnost problémů, které vedou ke ztrátě naděje. Roli mohou hrát negativní očekávání, kdy nevěří, že jim sociální pracovníci a pracovnice pomohou problém vyřešit (například proto, že s nimi mají předchozí špatné zkušenosti). Mohou se obávat ztráty sebeúcty nebo statusu či mít strach, že je druzí odsoudí za to, že využívají pomoc sociálních pracovníků. Příčiny

nemotivace mohou být i kulturní, kdy se lidé pocházející z některých kultur mohou více bránit autoritě druhých. V rámci sociálního prostředí mohou spolupráci sabotovat rodina, partneři či přátelé klientek.

V materiální oblasti se třídění nemusí týkat pouze byrokratického posouzení nároku na dávky, ale určuje i přístup do služby. Opět se z nedostatku českých výzkumů uchýlím k zahraničnímu zdroji – tentokrát americkému. Andrea Smith (2015) v kontextu pobytových zařízení pro chudé ženy popisuje, jak pracovníci těchto služeb sbírali podrobná data o zájemkyních o službu a odmítali ty, které se jevily jako problematické nebo méně vstřícné „morální reformě“. Mnoho azylů vylučovalo ženy, jež neměly doklady, měly kriminální historii, žily se prostitutí nebo měly problém s drogami. Některé služby dokonce potenciální klientky nechaly zatknout, pokud zjistily, že měly za sebou kriminální činnost, a to bez ohledu na to, že je k ní nutili jejich partneři a že se před těmito partnery snažily uniknout. Podle A. Smith tak v podstatě pracovníci a pracovnice těchto azylových zařízení přebírali úlohu násilníků nebo vězeňských dozorců v životech žen. Podobné zjištění učinila v českém kontextu Jaroslava Marhánková (2006). Toren Monahan (2017) považuje to, že se sociální práce podílí na kategorizaci a třídění lidí jako nebezpečných nebo rizikových za spoluúčasti na strukturálním a symbolickém násilí vůči marginalizovaným „jiným“. Sociální práce se v těchto případech stává nástrojem oprese, namísto aby prosazovala práva žen.

Závěr

Cílem textu bylo reflektovat rizika oprese ze strany české sociální práce vůči ženám samoživitelkám v kontextu kulturní politiky neoliberálního státu. Analýza textů věnovaných principu governmentality Michela Foucaulta umožnila konceptualizovat techniky moci v rámci této politiky, jejichž nositelem může být i sociální práce. Pátrání v zahraniční literatuře pomohlo ukázat, že se i sociální práce může prostřednictvím těchto technik stávat nástrojem oprese. Analýza českých kvalitativních výzkumů naznačuje, že tyto opresivní praktiky se nevyhýbají ani české praxi sociální práce, která se jeví být ovlivněna neoliberální kulturní politikou. Zároveň relativně malý počet nalezených výzkumů ukazuje na potřebu věnovat v sociální práci systematickou a cílenou pozornost reflexi opresivní kontroly ze strany sociálních pracovníků a pracovnic ve vztahu (nejenom) k samoživitelkám. Zatím je předkládaný článek třeba chápat spíše jako soubor předpokladů nebo hypotéz. Nalezené výzkumy byly všechny kvalitativní povahy, což může pomoci zkoumat opresi do hloubky z hlediska mechanismů jejího fungování. Článek naznačuje i potřebu realizace kvantitativních výzkumů, které by se měly zabývat postoji sociálních pracovníků v takových otázkách, jako jsou pojetí zásluhovosti, spravedlnosti, rovnosti či svobody. Právě ty by mohly více ukázat rozsah, v jakém se sociální práce neoliberalizovala.

Sociální pracovníce a pracovníci si nemusí být vůbec vědomi jemných mechanismů moci přítomných ve vlastní praxi a nereflektovaně se mohou dopouštět oprese na klientkách. Ukázalo se, že oprese se může projevit i při posouzení situace klientek a hledání jejího řešení, kdy může hrát roli prosazování představy člověka jako *homo oeconomicus*. Mezi další významné techniky opresivního dohledu mohou patřit iluze neutrálního vědění profese, povinnosti zpovědi a doznání nebo třídění lidí. Jako významné se jevily i techniky disciplinace pravidly, regulací času a prostoru, ale těm nebyla z důvodů limitovaného rozsahu článku věnována pozornost. Nebezpečím rozebíraných mocenských strategií je jejich neviditelnost. Jsou maskovány za běžné rozhovory s klientkami nebo jsou považovány za součást řádu věcí, se kterým nelze nic dělat. Aplikačním cílem tohoto článku je motivovat ty sociální pracovníce a pracovníky, kteří stále považují sociální práci primárně za pomáhající profesi, aby způsoby oprese přítomné ve vlastní praxi se ženami samoživitelkami reflektovali.

Samozřejmě ne všechny kontrolní aktivity ze strany sociální práce je nutné vnímat jako opresi. Někdy může být kontrola zcela legitimní, protože klientka ohrožuje děti, samu sebe nebo další osoby, a jejím užitím lze zabránit větším škodám. V řadě případů ale může mít užití kontroly opresivní charakter, protože prosazuje zájmy mocenských elit na úkor znevýhodněných lidí.

Citované české výzkumy ukazují, jak se sociální pracovníce a pracovníci mohou dopouštět oprese na klientkách prostřednictvím jemných mechanismů moci. Může to vyvolávat dojem, že jsou to necitlivé osoby, neschopné reflektovat obtížné situace klientek. Přestože se nástrojem oprese mohou stávat konkrétní praktičky a praktici, tak je třeba reflektovat vliv kulturní politiky i na jejich subjektivitu. Sociální pracovníce a pracovníci žijí v téže neoliberální společnosti jako jejich klientky a jejich mentalita je vystavena stejné disciplinární moci, jejímž se pak stávají nástrojem. I jejich subjektivita je formována do ideálu *homo oeconomicus* a dominujícím konceptem heteronormativity. Právě propojení *technologií sebe sama s technologiemi nadvlády nad druhými* ukazuje na genialitu fungování neoliberální společnosti. Odhalit spojitost mezi formováním neoliberální subjektivity a vlastní rolí v nadvládě nad druhými je těžký úkol, na který ale nelze při snaze vykonávat sociální práci neopresivně, či dokonce antio-presivně rezignovat. K obtížnosti tohoto úkolu přispívají i další vnější tlaky na sociální pracovníce – zejména podfinancování, škrty, ekonomická závislost na zadavateli, soutěžení o ekonomické zdroje s konkurenčními organizacemi, manažerská kontrola nebo prosazovaná standardizace práce ubírající profesní autonomii a odbornost, které mohou omezovat jejich možnosti přistupovat ke klientkám neopresivně.

Cest, jak minimalizovat opresi, lze nabídnout několik. Kromě potřeby sebereflexe vlastní neoliberální subjektivity je vhodné kriticky reflektovat dopady vnějších tlaků na práci s klientkami. Z textu vyplývá, že při sociální práci s chudými samoživitelkami mohou hrát zásadní roli jak kulturní genderové konstrukce a hodnoty, tak neoliberální

hodnoty. K původní opresi postavené na kontrole žen ve vztahu k jejich pečovatelské roli se přidružila oprese ve vztahu k jejich závislosti na sociálním systému. Obě formy se vzájemně doplňují a dostávají tyto ženy do bludného kruhu, z něhož pro ně není úniku (leda si najít „dobrého“ muže). Znalostem těchto utlačujících kontextů není bohužel v praktické sociální práci věnována pozornost, kterou by si zasloužily. Namísto potřeby vzdělávat se v kritických sociálněpolitických teoriích se stále orientuje spíše na psychologické koncepty, které jdou na ruku neoliberální ideologii.

Kritickou sebereflexi a reflexi vnějších kontextů nelze považovat za konečný výčet možností, jak sociální práce může vzdorovat kulturní politice neoliberálního státu. Pak by byla odpovědnost za emancipaci profese individualizována (podobně jako se to děje při hledání individuálních řešení u klientů), přestože příčiny jejího opresivního fungování jsou mnohem širší. Takový jednostranný požadavek na sociální pracovníce a pracovníky by byl nereálný a nespravedlivý. Antiopresivní sociální práce by měla být založena na kolektivním řešení nespravedlností. To může znamenat vytváření koalic s dalšími sociálními pracovníci, klienty, kolegyněmi z dalších spolupracujících profesí, aktivisticky působícími osobami z oblasti politiky, práva, sociologie, politologie, ekonomie nebo filosofie, s nimiž lze společně vzdorovat tlakům neoliberální ideologie.

Literatura

- Allan, J. 2009. „Doing Critical Social Work.“ Pp. 70–88 in Allan, J., Briskman, L., Pease, B. (eds.). *Critical Social Work. Theories and Practices for a Socially Just World*. Crows Nest, NSW: Allen & Unwin.
- Beauvoir, S. 1967. *Druhé pohlaví*. Praha: Orbis.
- Bourdieu, P. 2000. *Nadvláda mužů*. Praha: Karolinum.
- Bryson, L., Edwards, A. 1988. „Gender, Social Control and Community Services.“ *Journal of Sociology*, Vol. 24, No. 3: 398–419, <https://doi.org/10.1177/144078338802400303>
- Dalrymple, J., Burke, B. 2006. *Anti-Oppressive Social Care and Law*. Maidenhead, New York: Open University Press.
- Day, P. J. 1981. „Social Welfare: Context for Social Control.“ *The Journal of Sociology & Social Welfare*, Vol. 8, No. 1: 29–44.
- Dominelli, L. 2002. *Feminist Social Work Theory and Practice*. Houndmills, Basingstoke, Hampshire, New York: Palgrave.
- Dudová, R. 2018. „Příspěvek na péči jako ‚zvláštní peníze‘: chápání a užívání příspěvku na péči v blízkých vztazích.“ *Gender a výzkum*, roč. 19, č. 1: 58–80, <http://dx.doi.org/10.13060/25706578.2018.19.1.405>.
- Fawcett, B., Featherstone, B. 2000. „Setting the Scene: An Appraisal of Postmodernism, Postmodernity and Postmodern Feminism.“ Pp. 5–23 in Fawcett, B., Featherstone, B., Fook, J., Rossiter, A. (eds.). *Practice and Research in Social Work. Postmodern Feminist Perspectives*. London, New York: Routledge.
- Fay, J. 2011. „Let Us Work Together: Welfare Rights and Anti-Oppressive Practice.“

- Pp. 64–78 in Baines, D. (ed.). *Doing Anti-Oppressive Practice. Social Justice Social Work*. Halifax, Winnipeg: Fernwood Publishing.
- Fook, J. 2002. *Social Work. Critical Theory and Practice*. London, Thousand Oaks, New Delhi: SAGE Publications.
- Foucault, M. 1997. *Ethics: Subjectivity and Truth* (ed. P. Rabinow). New York: The New Press.
- Foucault, M. 1999. *Historie sexuality I. Vůle k vědě*. Praha: Herrmann & synové.
- Foucault, M. 2000. *Dohlížet a trestat. Kniha o zrodu vězení*. Praha: Dauphin.
- Foucault, M. 2003. *Myšlení vnějšku*. Praha: Herrmann & synové.
- Foucault, M. 2009. *Zrození biopolitiky. Kurz na Collège de France (1978–1979)* (ed. M. Senellart). Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury.
- Fraser, N., Honneth, A. 2004. *Prerodělování nebo uznání?* Praha: Filosofia.
- Freire, P. 2005. *Pedagogy of the Oppressed (30th anniversary edition)*. New York, London: Continuum.
- Glumbíková, K., Gojová, A. 2016. „Vnímané potřeby klientek azylových domů pro ženy a matky s dětmi.“ *Sociální práce / Sociálna práca*, roč. 16, č. 3: 21–38.
- Glumbíková, K., Gojová, A., Gřundělová, B. 2018. „Critical Reflection of the Reintegration Process through the Lens of Gender Oppression: The Case of Social Work with Mothers in Shelters.“ *European Journal of Social Work* (in press), <https://doi.org/10.1080/13691457.2018.1441132>
- Glumbíková, K., Gřundělová, B., Gojová, A. 2018. „Intersekcionalita útlaku u matek bez domova z azylových domů.“ *Gender a výzkum*, roč. 19, č. 2: 163–181, <http://dx.doi.org/10.13060/25706578.2018.19.2.430>.
- Gřundělová, B. 2015. „Sladění rodinného a pracovního života klientek a klientů sociální práce genderovou perspektivou sociálních pracovníků a pracovníků.“ *Sociální práce / Sociálna práca*, roč. 15, č. 5: 106–120.
- Gřundělová, B. 2019. „Genderové aspekty v sociální práci s rodinou – implikace pro vzdělávání.“ *Sociální práce / Sociálna práca*, roč. 19, č. 2: 53–67.
- Hardy, M. 2015. *Governing Risk Care and Control in Contemporary Social Work*. Houndmills, Basingstoke, Hampshire: Palgrave Macmillan.
- Harvey, D. 2005. *A Brief History of Neoliberalism*. Oxford: Oxford University Press.
- Healy, K. 2005. *Social Work Theories in Context. Creating Frameworks for Practice*. Houndmills, Basingstoke, Hampshire, New York: Palgrave Macmillan.
- Hrešanová, E., Glajchová, A. 2018. „Staré a cizí: Zranitelnost a intersekcionalita ve zdravotní péči.“ *Gender a výzkum*, roč. 19, č. 2: 75–101, <http://dx.doi.org/10.13060/25706578.2018.19.2.427>.
- Hyslop, I. 2016. *Neoliberalism and Social Work (Truth, Lies and Power)*. [online]. SWAN. [cit. 19. 12. 2017]. Dostupné z: <https://www.slideshare.net/RSWCollective/neoliberalism-and-social-work-futures>.
- INFO.CZ. 2017. *Samoživitelky mají dostat peníze od otců dětí, ne od státu. Stát zklamal, říká Čunek pro INFO.cz*. [online]. [22. 3. 2018]. Dostupné z: <http://www.info.cz/cesko/samozivitelky-maji-dostat-penize-od-otcu-deti-ne-od-statu-stat-zklamal-rika-cunek-pro-info-cz-8337.html>.

- Janebová, R. 2018. „Posedlost sociální práce managementem rizik a rezignace na potřeby.“ *Sociální práce / Sociálna práca*, roč. 18, č. 6: 39–56.
- Janebová, R. 2019. „Sociální práce, nebo sociální policie? Pronikání disciplinárních principů do sociální politiky a sociální práce.“ *Sociální práce / Sociálna práca*, roč. 19, č. 3: 5–22.
- Janebová, R., Černá, L. 2008. „Konstrukce žen-klientek a mužů-klientů v praxi sociální práce.“ *Gender, rovné příležitosti, výzkum*, roč. 9, č. 2: 37–45.
- Janebová, R., Břízová, T., Velčovská, I. 2013. „Co z těch dětí vyrostе?“ O rizicích oprese sociální práce vůči stejnopohlavním rodičům.“ *Gender, rovné příležitosti, výzkum*, roč. 14, č. 2: 14–26.
- Janoušková, M. 2013. „‘V trojím ohni’: Mocenský vztah sociálního pracovníka ke klientovi.“ *Sociální práce / Sociálna práca*, roč. 13, č. 2: 85–98.
- Keller, J. 2010. *Tři sociální světy. Sociální struktura postindustriální společnosti*. Praha: SLON.
- Kissová, B., Lukášová, R., Topinka, D. 2018. „Institucionální pomoc v oblasti domácího násilí v partnerském vztahu.“ *Sociální práce / Sociálna práca*, roč. 18, č. 2: 72–84.
- Knausová, I. 2011. „Teorie a praxe sanace rodiny v českém prostředí – kvalitativní sonda do terénní práce s ohroženou rodinou v současnosti.“ *Sociální práce / Sociálna práca*, roč. 11, č. 1: 68–73.
- Kohler-Hausmann, J. 2015. „Welfare Crises, Penal Solutions, and the Origins of the ‘Welfare Queen’.“ *Journal of Urban History*, Vol. 41, No. 5: 756–771, <https://doi.org/10.1177/0096144215589942>.
- Kosíková, T., Kašparová, K. 2017. *Pavel Bělobrádek: Některé Čunkovy výroky o EU mohou být důsledkem nedostatku informací, možná i vzdělání*. [online]. E15.CZ. [cit. 28. 11. 2019]. Dostupné z: <https://www.e15.cz/the-student-times/pavel-belobradek-nektere-cunkovy-vyroky-o-eu-mohou-byt-dusledkem-nedostatku-informaci-mozna-i-vzdelani-1331569>.
- Kumsa, M. K. 2011. „A Resettlement Story of Unsettlement: Transformative Practices of Taking It Personally.“ Pp. 29–248 in Baines, D. (ed.). *Doing Anti-Oppressive Practice. Social Justice Social Work*. Halifax, Winnipeg: Fernwood Publishing.
- Leonard, P. 1976. „The Function of Social Work in Society.“ Pp. 252–266 in Timms, N., Watson, D. (eds.). *Talking about Welfare: Readings in Philosophy and Social Policy*. Boston: Routledge and Kegan Paul.
- Little, M. H. 1994. „‘Manhunts and Bingo Blabs’: The Moral Regulation of Ontario Single Mothers.“ *The Canadian Journal of Sociology*, Vol. 19, No. 2: 233–247, <https://www.jstor.org/stable/3341346>.
- Maki, K. 2011. „Neoliberal Deviants and Surveillance: Welfare Recipients under the Watchful Eye of Ontario Works.“ *Surveillance & Society*, Vol. 9, No. 1/2: 47–63, <https://doi.org/10.24908/ss.v9i1/2.4098>.
- Marhánková, J. 2006. „Domácí násilí – výpovědi žen žijících v azylovém domě.“ *Gender, rovné příležitosti, výzkum*, roč. 7, č. 2: 46–50.
- McDonald, C. 2006. *Challenging Social Work. The Institutional Context of Practice*. Houndmills, Basingstoke, Hampshire, New York: Palgrave Macmillan.
- Mertl, J. 2017. *Prerozdělování welfare. Nástroj pomoci, nebo kontroly?* Brno: Doplněk.

- Messing, J. T. 2011. „The Social Control of Family Violence.” *Affilia*, Vol. 26, No. 2:154–168, <https://doi.org/10.1177/0886109911405492>.
- Monahan, T. 2017. „Regulating Belonging: Surveillance, Inequality, and the Cultural Production of Abjection.” *Journal of Cultural Economy*, Vol. 10, No. 2:191–206, <https://doi.org/10.1080/17530350.2016.1273843>.
- Mullaly, B. 2007. *The New Structural Social Work*. Ontario: Oxford University Press.
- Musil, L., Hubíková, O., Havlíková, J., Kubalčíková, K. 2013. *Raná fáze implementace reformy v rámci agendy dávek pomoci v hmotné nouzi*. Praha: VÚPSV.
- Musil, L., Hubíková, O., Havlíková, J. 2014. „Sociální práce s lidmi s hmotnou nouzí.” *Sociální práce / Sociálna práca*, roč. 14, č. 2:71–86.
- Noble, C. 2004. „Postmodern Thinking Where is it Taking Social Work?” *Journal of Social Work*, Vol. 4, No. 3: 289–304, <https://doi.org/10.1177/1468017304047747>.
- Pierson, Ch. 1991. *Beyond the Welfare State*. Philadelphia, Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press.
- Rossiter, A. 2005. „Discourse Analysis in Critical Social Work: From Apology to Question.” [online]. *Critical Social Work*, Vol. 6, No. 1. [cit. 2. 8. 2018]. Dostupné z: <http://www1.uwindsor.ca/criticalsocialwork/discourse-analysis-in-critical-social-work-from-apology-to-question>.
- Scourfield, J. B. 2001. „Constructing Women in Child Protection Work.” *Child and Family Social Work*, Vol. 6, No. 1: 77–78, <https://doi.org/10.1046/j.1365-2206.2001.00189.x>.
- Sebastian, A. 2017. *Stereotyping Single Mothers Is not New – Its History, and How to Challenge it* [online]. Council of Single Mothers and Their Children. [cit. 15. 3. 2018]. Dostupné z: <http://www.csmc.org.au/2017/11/stereotyping-single-mothers/>.
- Smith, A. 2015. „Not-seeing: State Surveillance, Settler Colonialism, and Gender Violence.” Pp. 21–38 in Dubrofsky, R. E., Magnet, S. A. (eds.). *Feminist Surveillance Studies*. Durham: Duke University Press.
- Thompson, N. 2011. *Promoting Equality. Working with Diversity and Difference*. New York: Palgrave Macmillan.
- To, S. M. 2006. „Using Foucault’s Concept of Power to Analyze School Discipline and Draw Implications for School Social Work Service in Hong Kong.” *International Social Work*, Vol. 49, No. 6: 779–790.
- Wacquant, L. 2009. *Punishing the Poor. The Neoliberal Government of Social Insecurity*. Durham, London: Duke University Press.
- Wacquant, L. 2012. „Three Steps to a Historical Anthropology of Actually Existing Neoliberalis.” *Social Anthropology / Anthropologie Sociale*, Vol. 20, No. 1: 66–79, <https://doi.org/10.1111/j.1469-8676.2011.00189.x>.
- Williams, J. C. 1996. „Geography of the Homeless Shelter: Staff Surveillance and Resident Resistance.” *Urban Anthropology and Studies of Cultural Systems and World Economic Development*, Vol. 25, No. 1: 75–113, <https://www.jstor.org/stable/40553294>.
- Willshire, D., Brodsky, S. L. 2001. „Toward a Taxonomy of Unwillingness: Initial Steps in Engaging the Unwilling Client.” *Psychiatry, Psychology and Law*, Vol. 8, No. 2: 154–160, <https://doi.org/10.1080/13218710109525015>.
- Wolfinger, E. 2017. „Australia’s Welfare Discourse and News: Presenting Single Mothers.”

[online]. *Global Media Journal*, Vol. 11, No. 2. [cit. 15. 3. 2018]. Dostupné z: <http://www.hca.westernsydney.edu.au/gmjau/?p=1543>.

Young, I. M. 2010. *Proti útlaku a nadvládě. Transnacionální výzvy politické a feministické teorii* (ed. Z. Uhde). Praha: Filosofia.

© BY-NC Radka Janebová, 2020.

© BY-NC Sociologický ústav AV ČR, v. v. i., 2020.

Mgr. Radka Janebová, Ph.D., je odborná asistentka v Ústavu sociální práce Filozofické fakulty Univerzity Hradec Králové a zabývá se především tématem kritické sociální práce. Zároveň pracuje jako sociální pracovnice organizace Salinger ve středisku Triangl, kde se věnuje sociální práci s rodinami a moderování případových konferencí. Korespondenci zasílejte na adresu: radka.janebova@uhk.cz.